

УДК:94[631.3](477.7)
DOI: 10.26661/swfh-2017-49-020

С. С. Падалка

СУСПІЛЬНИЙ МЕНТАЛІТЕТ ЯК ЧИННИК ЗЛОВЖИВАНЬ ХАБАРНИЦТВОМ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

На основі репрезентативного кола джерел, масиву літератури з'ясовано важливі проблеми хабарництва в українській суспільній традиції другої пол. ХІХ поч. ХХ ст. Значна увага приділена з'ясуванню історичних чинників, зсувів у орієнтирах та оціночних судженнях суспільних верств і чиновництва. Важливість окресленої проблеми зумовлюється, перш за все необхідністю мати чітке уявлення про соціально – економічні реалії українського суспільства. Показана роль хабарництва у організації, устрої і функціонуванні державної влади. Визначається, що хабарництво спричинило великий соціальний, економічний збиток.

Ключові слова: чиновник, хабар, казнокрадство, кримінальне законодавство, суспільство.

В другій половині ХІХ ст. причини поширення хабарництва пов'язувалася з реформами, які зачіпали глибинні суспільні перетворення в політичних економічних відносинах, формах власності і пов'язаних з ними модернізаційних явищах в різних сферах. На сьогоднішній день ця важлива проблема в Україні залишається актуальною, необхідною, а також має велике наукове, світоглядне і практичне значення. Деякі аспекти цієї проблеми висвітлювались в контексті з'ясування управлінської системи, суспільного ладу і права, що існували в Україні у другій половині ХІХ – поч. ХХ ст. Процес більш глибокого історіографічного осмислення проблеми розпочався з 1990 – х років. Аспекти корупції розглядалися у окремих сюжетах праць присвячених різним сторонам суспільного життя, історії державних установ, державної служби. Сюди належать праці О. Ресента, В. Шандри, В. Молчанова, С. Дегтярьова. Особливе значення для з'ясування даної проблеми мали напрацювання зарубіжних, зокрема російських дослідників. Побутові аспекти корупції також досліджуються М.І. Мельником, Є.В. Невмержицьким, зокрема в докторській дисертації, монографії та навчальному посібнику. Автори ґрунтовно аналізують побутове хабарництво і його різновиди, визначаючи передумови і причини виникнення цього явища.

Хабарництво виступало латентною функцією політичної влади, її устрою і функціонування. Воно існувало як спосіб своєрідної данини адміністративним особам, що мали громадську і особливо політичну владу за надані ними пільги, послаблення, поступки, казенні підряди і заклади, субсидії і гарантії тим, хто їм за це «віддає». Ті хто потребували таких послуг, постійно шукали подібні зв'язки. Внаслідок цього в суспільстві вкорінювалася думка про те, що владою можна користуватися для незаконного збагачення, а політичне ухилиство це прямий шлях до збагачення. В суспільних елітах виховувалася звичка досягати багатства не шляхом енергії, винахідливості і праці, а звивистою дорогою прислужництва, політичного ухилиства. Уряд в політичних цілях всіляко розвивав подібну психологію. Намагаючись «прив'язати» до себе міцнішими вузами, уряд крізь пальці дивився на збагачення при допомозі хабарів і державної скарбниці [7, с.68].

Про часто «конституційну роль» хабарництва свідчив випадок, що трапився у 1910 р. в київському інтендантстві (війському окрузі). Після проведеної ревізії і винесення багатьох доган, ображені інтенданти заявили: «Хорошо же голубчики, мы будем честными. Безукоризненно честными. И стражайшими законниками. Ни на пядь не сойдем мы с почвы законности. Посмотрим, что вы запоете». І інтенданти стали чесними і законними, а ті що приходили до них у справах були у відчаї. Інтенданти взяли діючі архаїчні закони, і стали застосовувати по «всій суворості». І практично зупинили все господарське життя інтендантства. Цей приклад свідчив про те, що такою роль хабара була можливою лише у державі з відсталим суспільним ладом і законодавством [2].

В другій половині ХІХ ст. російська держава продовжувала будуватися «згори», а чиновники продовжували відігравати велику роль. Народ залишався об'єктом прикладання влади. Контроль за діяльністю чиновника не міг бути ефективним в силу тотальної централізації влади в цілому. Ідеал політичної системи продовжував полягати у збереженні царського режиму. Тому контроль за діяльністю адміністративного апарату здійснювався лише зверху і епізодично. Важливі його форми концентрувались в центрі. Для губернського життя властивими були повільність, а то і невиконання розпоряджень центральних органів. Зберігалася така собі система колективної безвідповідальності. Ревізії часто виявляли масові випадки невиконання адміністративним апаратом указів, рішень уряду та міністерств. Адміністративним дефектом, що провокував зловживання, була суперечлива система регламентації всіх секторів суспільного життя.

Поширенню хабарництва сприяла патронажна модель суспільної організації, коли владні еліти об'єднувались по вертикалі. Дана система виявляла живучість, тому що влада була не в змозі належно фінансувати підготовку професійних чиновників. Придворні в центрі і намісники монарха на місцях потребували і опирались на довірених осіб, які представляли їхній інтереси. Для посадовців на місцях потрібно було заручитись підтримкою «на горі», аби одержати чи отримати владу. Чиновники потребували покровителів, а покровителі, у свою чергу, потребували ставлеників і довірених осіб. Обидві сторони повинні

були постійно підтримувати такого роду відносини, ритуально відтворюючи їх за посередництвом публічних запевнень в вірності, роздаючи ордени, подарунки і надаючи послуги. Обидві сторони намагалися задобрити чиновників центральних відомств які вирішували питання звільнення і призначення на посади своїх спільників.

Влада патрона походила не із його здібностей, а із ступеню розгалуженості і стабільності його зв'язків з клієнтами. Тут важливу роль відігравали особисті контакти, які підтверджували наявність взаємної підтримки. Постійне бажання чиновників одержати нагороду пояснювалося тим, що він знаходився в ієрархії системи патронажу та був включений в кругообіг підкупу і хабарництва. Підтримувалась тонко сплетена сітка протекції (родинні зв'язки). Піддані не сприймали адміністрацію як інституцію, яка захищала їх права і представляла інтереси. В їх очах вона являлась скоріше місцем акумуляції влади і збагачення. Чиновники центральних органів традиційно збагачувалися за допомогою зв'язків з провінцією, при цьому мало що віддавали взамін. Така система свідчила про слабкість держави, оскільки громадяни шукали захист в такій системі патронажу, яка відкривала можливості соціальної мобільності. Спроможності вищих осіб влади залежали від стабільності системи патронажу, тому вони закривали очі на закон, попередньо переконавшись, що наближені не зловживають своїм впливом. Для них не було сенсу виганяти придворну свиту, яка зловживала хабарництвом і замінити її невідомими людьми, яким вони не довіряли. В другій половині XIX ст. провінційним чиновникам складніше було розраховувати на розуміння центральних органів, оскільки у новостворені міністерства поступово імплементувались спеціалісти, які одержали освіту за кордоном і намагались привити дух законів [1, с 13-14].

Важливим чинником поширення хабарництва був суспільний менталітет, що сприяв пошуку шляхів вирішення особистих проблем. Живильною силою поширення даного явища було життя українців за принципом пошуку індивідуального вирішення своїх проблем, що було в тому числі наслідком недовіри до державних інститутів. Реалії були такими, що у багатьох випадках, хабар залишився єдиним засобом попередження зловживання владою. Підручники права фіксували, що хабар дискредитував державну владу, підривав її авторитет. Водночас ніде не було сказано, що хабар часто виступав єдиним засобом досягнення суспільних інтересів і розвитку виробництва. Хабар часто виконував роль одного з найважливіших чинників управління і створював матеріальні стимули державним чиновникам для обходу законів і інструкцій, що протирічили суспільній моралі. Часто аморальні методи здатні були привести до моральних результатів. І навпаки, формальне виконання норм моральності і права могло привести до результату, що протирічив суспільній моралі.

При тотальному централізмі, культивуванні політичного ідеалу царського режиму, контроль за діяльністю адміністративного апарату здійснювався тільки зверху і епізодично. У свою чергу апарат свою увагу сконцентровував на столичних проблемах. Внаслідок, по мірі віддаленості від столиці свавілля і зловживання владою автоматично зростали. Дефекти соціального контролю при бюрократичному централізмі і нерівномірне насичення чиновниками окремих регіонів також сприяло поширенню хабарництва. Воно розвивалося і існувало за своїми законами. Держава, проголошуючи гасла боротьби з нею, непоручно піклувалася про те, щоб воно не зникло. А іноді держава піклувалася про те, аби використати хабарництво в інтересах свого апарату, і лише намагалася обмежити його певними рамками.

До політичних передумов хабарництва слід віднести і особистий приклад перших осіб імперії. Для української еліти він був особливо повчальним. П. Зайончковський відмічав, що Олександр II мав цілком своєрідне розуміння чесності. Він посилається на щоденники Д. Мілютіна, який в 1847 р. розповідаючи про зловживання з видачею концесій на будівництво залізниць, писав: «Остается только смотреть, как самодержавный повелитель 80 миллионов людей может до такой степени быть чуждым самым элементарным началам честности и бескорыстия. В то время как, с одной стороны, заботятся об установлении строжайшего контроля за каждой копеейкой, когда с негодованием указывает на какого-нибудь бедного чиновника, обвиняемого или подозреваемого в обращении в свою пользу несколько сотен или десятков казенных или чужих рублей, с другой стороны, с ведома высших властей и даже по высочайшей воле раздаются концессии на железные дороги фаворитам и фавориткам прямо для поправления их финансового положения, для того именно, чтобы несколько миллионов досталось в виде барышей тем или другим личностям» І далі повідомляється про те, «щоб височайшим распоряжении министру путей сообщения сделать крупный заказ на подвижной состав заводам Мальцева, «с тем чтобы последний обязывался подпиской выдавать ежегодно по столько-то тысяч рублей своей жене, приятельнице императора, неразлучной с нею и не живущей с мужем». Про це також ішлося і у спогадах добре поінформованого О. Дельвіча, який служив в Міністерстві шляхів сполучення і один час очолював його. Розповідаючи про всілякого роду зловживаннях при одержанні концесій, він писав: «До настоящего года (1871 г.) я полагал, что в России есть по крайней мере одна личность, которая по своему положению не может быть взяточником, и грустно разочаровался» [6, с. 183-184]. Хабарництво виступало в ролі природної реакції стиснутого ринку на непомірне втручання держави в економіку. Зменшення економічної ролі держави безумовно дозволяла стиснути корупцію. З розширенням регуляторних функцій держави в економіці, створювало нові можливості для чиновників у хабарництві і крадіжках. Погіршення матеріального самопочуття різних суспільних верств, стало економічною передумовою хабарництва. Від хабарництва держава несла великі економічні втрати.

Казнокрадство базувалося на ґрунті створеному широкою роздачею казенних підрядів, замовлень, субсидій і гарантій особам, яким надавалося урядом матеріальна підтримка ради політичних міркувань і вигод. Особи які намагалися одержати казенні підряди чи замовлення, юрбилися на шляху пошуку

політичних зв'язків і це вдавалося за допомогою політичного прислужництва чи вимагало грошового еквіваленту – хабаря особам, які по своєму службовому становленні стояли у джерел казенних підрядів.

Однією з передумов корупції виступали зміни в адміністративному апараті держави. Відбувалась раціоналізація апарату, диференціація його функцій і спеціалізація підрозділів. Бюрократія ставала особливим елементом державних адміністративних установ. Чиновники, зайнявши прибуткове місце, швидко забували про свої головні обов'язки попередження корисливих злочинів. Бюрократична машина виявлена несприйняття тих порядків які намагалися запровадити перші особи держави. Для того, щоб одержати дозвіл на відкриття підприємства, необхідно було звернутися до Міністерства внутрішніх справ. Там кандидату, не соромлячись, видавали список сум хабарів і осіб, яким необхідно було «позолотити руку». Близько 25 % суми йшло в кишеню чиновника Міністерства внутрішніх справ, 15% – службовцю Міністерства фінансів, 10% - чиновники фінансової установи рангом нижче, 5% – чиновнику Міністерства, яке безпосередньо відповідало за розподілення підряду або коригувало ту галузь, у сфері якої створювалося нове підприємство [8, с. 24-26].

Звичаї переважали над діючими законами. Традиція подарунків чиновників переносилась на взаємовідносини з державною владою, тому люди приносили підношення, розглядаючи їх не як хабар, а як подарунок і не усвідомлюючи, що вони цим самим розбещували чиновників. Державним службовцям, у свою чергу, складно було чинити опір такому тиску, оскільки відмові від «подарунка» сприймалась як образа.

Традиція хабарництва ставала зашифрованим у суспільній свідомості колективним досвідом. Традиція корисною була тим, що дозволяла не мати переконань. Традиція хабарництва відображалась в прислів'ях росіян: «Судья что плотник: что захочет, то и вырубит», « Судьям то и полезно, что в карман полезло», «Не ходи в суде одним носом, ходи с приносом», «Перед Богом ставь свечку, перед судьей – мешок», «Сбогатым не судись, с сильным не дерись», «Дари судью, так не посадит в тюрьму», «Судью одаришь, все победишь». Таким чином хабар суспільством розглядався як єдиний спосіб вирішення справи не лише в суді, а і в будь-якому громадському місці. Практично не було прислів'їв де засуджувався хабар чи висловлювалася повага до законів, судів: «Всяк подьячий любит калач горячий», «Не подмажешь – не поедешь», «Без поджоги и дрова не горят», «Нподмазанное колесо скрипит», «Быть было беде, да случились деньги при бедре» [3, с.121].

В другій половині XIX ст. зберігалася психологія кормління. Кормління відбувалося за рахунок людей: Винні відкупщики, аби покрити розтрата на хабарі, фальсифікували вина і свідомо перетворювали його на пійло яке називалось «сивухою». Побори розглядалися як звичай вдячності посадовій особі за виконання нею службових обов'язків. Цей звичай продовжував існувати у напівлегальних формах підношень, подарків і пригощень чиновників. І ті хто брав і ті хто давали хабарі були вражені вірусом кормління. Перший вважав що розмір підношень підкреслював його авторитет і виражав услужливість підлеглих. А той що давав вважав що його святим завданням було підтримати начальника, він залишався морально зобов'язаним поділитися своїми прибутками. М. Салтиков-Щедрін у «Пошехонской старине» писав; « В низших местах берут... этим взятки не крупные дают. В средних местах... К ним уж с малостью не подходи. А в верхних местах... тем целый куш подавай» [11]. Місцеві чиновники відігравалися на підлеглих, тішили свою душу, карали і милували у межах своїх повноважень і території. Вони привласнили право не лише розпоряджатись долями і життям людей, але і державним майном. Вони і розглядали його як своє, і брали для себе все, що хотіли. Гоголевський Городничий був символом провінційного корумпованого самодура. Чим далі від столиці, тим сильнішою відчувала себе влада на місцях. «Принцип городничого» базувався на всевладді місцевих чиновників, особистій відданості вищому начальству, відданості заснованій на страху. Дана епоха являла собою панування чиновників – бюрократів, канцелярщини і паперотворчості. Сотні тисяч паперів щорічно відправлялись центральними установами до міст. В губерніях їх не встигали прочитати.

В Україні були чиновники, які чесно служили державі, народу, їм не так було багато. Вони не брали хабарів; були зразком високої моральності, намагалися протидіяти корупції. Окремо слід сказати про архетипні та соціокультурні засади корупційної поведінки. Для українського менталітету був властивим індивідуалізм, екзекутивність (жіночність), інтровертивність, емоційно – естетична домінанта, толерантність. Завдяки цим характеристикам, найбільший вплив на їх свідомість справляли такі архетипи: архетип домінування минулого над майбутнім (уречевленого над процесуальним), архетип анігілятивної рівності, архетип монарності буття, архетип «героїзованого злочинця», архетип долі, архетип «вічного учня», архетип тотожності істини і влади, архетип «вічного повернення», архетип звеличеного юродивого [5, с 263 - 264]. Дані архаїчні культурні уявлення, закладені історично на рівні підсвідомості в період різких зламів зумовлених реформацийними (контрреформацийними) зрушеннями, проявлялись. Особливо ті архетипи що забезпечували соціальну стабільність та вели до суспільного розвитку (були позитивними) відходили на другий план. Традиції порушувалися, багато людей починало жити за принципом «моя хата з краю». Люди прагнули швидше розбагатіти за рахунок владних повноважень, поки зберігалась така можливість. За цим наступала зміна цінностей, коли корупційна поведінка продовжувала вважатися нормальною.

Закладались психологічні основи хабарництва і казнокрадства. Вищі шари привчалися експлуатувати привілейоване політичне становище з метою економічного збагачення. За цим тонким прошарком сановників знаходився широкий прошарок чиновників, які, дивлячись, як збагачувалась знать, угодницьки прислужуючи – в свою чергу наживались шляхом здириництва і погрозу по відношенню до підлеглих. В кінцевому підсумку і одні і інші збагачувалися з одного і того ж джерела – держскарбниці.

У суспільній свідомості чиновник асоціювався з крющотворством та хабарництвом. В українській і російській культурі так і не було створено образу неупередженого адміністратора. Ставлення суспільства до осіб, які допускали зловживання, було достатньо терпимим. Хто більше отримував хабаря, той більше

поважався (він більше витрачав на церкву, свята для свого кола тощо). За визначенням дослідників хабарі найбільше вимагали столоначальники та секретарі, які походили з духовного звання і навчалися в духовних училищах, де хабарі були розповсюдженим явищем [4, с. 197]. На нашу думку, цей злочин рівною мірою скоювався і представниками інших соціальних груп, у тому числі і дворянами. Слід погодитися з висновком Л. Писарькової про те, що в умовах нездатності влади законодавчим шляхом захищати інтереси громадян хабарі часто були єдиним засобом, за допомогою якого можна було зрушити з місця бюрократичну машину. [10, с. 156]

Хабарництво психологічно розбещувало не тільки суспільство в цілому, деформуючи його соціально-політичні інститути та моральність народу, а й самого хабародавця. Коли людина брала хабар, вона позбавлялась найголовнішого – почуття спокою і рівноваги. Кожен день доводилось очікувати викриття кари. Хабарнику важко було розповідати про аморальні вчинки навіть найближчому оточенню, бо це означало викликати додатковий осуд. Хабар виступав помилковою формою відповідної реакції підлеглого на розташування чиновника.

Традиція хабарництва досліджуваного періоду, як і попереднього та наступного, пов'язувалася з патерналістською орієнтацією свідомості. Корупційна поведінка являла собою дію яка визначалася між суб'єктом та об'єктом влади на підсвідомому рівні, як архетип соціального управління. З позицій архетипіки, хабарництво, як прояв корупції представлявся наступним чином: «Можновладець, який брав хабар, уподібнювався Батькові народу, в якого влада від Бога, тому він мав моральне право брати. У такому ракурсі хабар був таємницею, сакральною жертвою, а послуга, за нього отримала. Мала риси надприродного дива» [9, с. 86-87].

Суспільство до даного явища відносилося цілком спокійно. Хабарі бралися майже відкрито, і це вважалося цілком нормальною дією. Вони часто вважалися подякою за працю, недостатньо сплачувану державою. Тих хто брав без вимагань, навіть не вважали за хабарників. Суспільство погоджувалося з неминучістю і навіть необхідністю, якщо можна так сказати, поміркованістю хабарництва канцелярських службовців і багатьох чиновників. Хабарництво дрібних чиновників. Хабарництво дрібних чиновників традиційно пояснювалось і виправдовувалося їх скрутним становищем. Яскраві приклади цього часто наводили газети, журнали. Суспільно визнавало і марність боротьби з хабарництвом. Прихильне ставлення селян до хабарництва мала значною мірою ментальні корені. Резонерство «розвивалося» і проступало на зовні у повсякденному житті за умов соціально – економічних змін другої половини ХІХ ст. Звідси переконаність селян у всесиллі хабарів.

В українському суспільстві переважав слабкий логіко – раціоналістичний тип мислення у культурній традиції. В останній скоріше переважали емоційні підходи, національно – романтичні ілюзії. Зберігалось «економічне пристосування» до реалій капіталізму. Національна економічна верства продовжувала жити переважно сфері абстрактних ідей. Нею не сприймалась система цінностей та трудової етиці Заходу. Бракувало теоретичної моделі розвитку, яка б відповідала умовам буржуазного розвитку. Сюди слід додати і низький рівень правосвідомості. Все це відкривало безмежні можливості для сваволі чиновників, виправдовувало підміну авторитету закону авторитетом владних атрибутів.

Джерела та література

1. Баберовски Йорга Доверие через присутствие // Ab Imperio. – 2008. – № 3. – 124 с.
2. Доброхотов П. Лихоимцы всея Руси // <http://korupcion/vs/ru/article/8227/>
3. Даль В. Словник Даль В. Словарь «Живаго великорусского языка»// <http://slovardalja.net>
4. Дегтярьов С.І. Цивільне чиновництво України у кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.: монографія / С. І. Дегтярьов. – Суми, 472 с.
5. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) [Текст]: монографія / Олена Донченко, Юрій Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
6. Зайончковський П.Н. Приватний апарат самодержавної Росії в ХІХ в. – М., 1978. – 286 с.
7. Константинов А. Коррупцированная Россия. – М.: ОЛМА Медиа Групп; ОЛМА – ПРЕСС, 2006. – 640 с.
8. Корупция в России. Цари взятку не одолели / <http://vedomosti-ural.ru/notes/17336/>
9. Лук'янов О. Корупція як архетип державного утановищу і підданих правління / bulletin.uabs.edu.ua/.../0526a123e5b90a5b95e
10. Писарькова Л.Ф. Российский чиновник на службе в конце ХVІІІ – первой половине ХІХ века / Л.Ф. Писарькова // Человек. – 1995. – №4. – С. 156
11. Салтыков-Щедрин М.Е. Пошехонская старина // <http://www.ereading.club/book.php?book=50318>

Padalka S. Public mentality as a factor in the abuse of bribery in the right-bank Ukraine in the second half of the XIX – early XX century

On the basis of a representative range of sources, an array of literature, important issues of bribery in the Ukrainian social tradition of the second sex were clarified. XIX beginning. XX century. Considerable attention is paid to clarifying historical factors, landslides in landmarks and evaluative judgments of social strata and bureaucracy. The importance of this problem is due, above all, to the need to have a clear idea of the social and economic realities of Ukrainian society. The role of bribery in the organization, organization and functioning of state power is shown. It is determined that bribery caused great social, economic damage.

Key words: official, bribe, embezzlement, criminal legislation, society.